

I. ПОСТАТІ

АДАЛЬБЕРТ ЕРДЕЛІ. ЛІТЕРАТУРНІ ТВОРИ

УДК 82: 111.852(477.87)

Іван НЕБЕСНИК,

*професор, ректор Закарпатського художнього інституту,
м. Ужгород, Україна*

Анотація. У статті проаналізовано літературну творчість Адальберта Ерделі. Зосереджено увагу на художньо-естетичних пошуках та переконаннях автора. Співвіднесено сюжетні колізії літературних текстів та біографічних фактів з життя письменника.

Ключові слова: «Дімон», «Імен», Бог, кохання, мистецтво, нескінченність, модернізм, експресіонізм, інтелектуальне мистецтво, мистецька освіта.

Художнику і засновнику художньої освіти Закарпаття Адальберту Ерделі у 2011 р. виповнилося 120 років з дня народження. Цей рік в Україні було проголошено роком Ерделі. Шанувальників творчості художника, мистецьких критиків не перестає дивувати ця особистість, фактори формування її в умовах провінційного Закарпаття першої половини ХХ століття, а також визначні результати її діяльності на ниві мистецтва й освіти. Сам Адальберт Ерделі наголошував, що він поділяє думку Оскара Уайльда про мистецтво: «Справжній художник носить у собі ознаки всіх видів мистецтв», а не тільки, наприклад, знання рисунку чи кольорознавства. Ерделі стверджує, що знання тільки одного виду мистецтва можна засвоїти методом навчання. Справжній художник, на його думку, повинен однаково розумітися в літературі, в музиці, у всіх видах образотворчого мистецтва... Художник може по-різному виражати свої почуття – криком, плачем, радісними зойками. «Наскільки маленьке бажання може заставити звучати велику струну почуття в людині – настільки є великим митець» [1; с. 28]. Свої почуття художника Ерделі порівнює із почуттєвим світом симфоній Бетховена, циклами опер Вагнера, фугами Баха, різнобарвними і мелодійними творами Пуччіні, Сметани, Чайковського, з «кольоровими струнами кохання» Шопена, зі спо-

коєм мелодії Шуберта, Шумана, Брамса, з рапсодіями Ліста, революційними дисонансами Кодая і Бартока, творами Дебюссі, що віддають одеколоном...»

Той факт, що поряд з образотворчим мистецтвом Адальберт Ерделі творив і в галузі художньої літератури, в т. ч. писав романи з елементами автобіографізму, дає чудову можливість пізнати набагато краще внутрішній світ маестро. Літературні твори А. Ерделі, окрім щоденників, опублікованих у 2007 році, йдуть до читача вперше у книзі «Імен» завдяки Магдаліні Ерделі, яка зберегла рукописи свого чоловіка і передала їх працівникам Закарпатського художнього інституту. Щоб вповні зрозуміти Адальберта Ерделі, на нашу думку, читачам варто спочатку ознайомитися з творами Оскара Уайльда, в першу чергу прочитати роман «Портрет Доріана Грея», який постійно згадує сам А. Ерделі. Окрім цього, ми маємо на увазі також ситуацію, що панувала на межі ХІХ і ХХ ст. в галузі культурології під впливом творів Освальда Шпенглера (1880-1936), особливо його відомого твору «Присмерк Європи», що відгукувався на апокаліптичну злобу дня.

Завершивши початкову освіту в народній школі, діти закарпатських інтелігентів переважно продовжували навчання в гімназіях. Юний Бейла став студентом Мукачівської гімназії, де також навчався майбутній художник Йосип Бокшай. Учителем рисунку там працював Тібор Калмар, зусиллями якого, очевидно, Бейла Ерделі та Йосип Бокшай обрали професію художника. Повний курс навчання в гімназії тривав 8 років. Проте мама Бейли Ерделі бажала, щоб син здобув професію вчителя. З цією метою після п'ятого курсу гімназії було вирішено перевести юного Ерделі в учительську семінарію в м. Сігет (тепер Румунія). Цей період життя художника слабо висвітлений у літературі. За спогадами художника (роман «Dimon»), він там непогано вчився, був улюбленцем учителя хімії та біології, грав у семінарському оркестрі на віолончелі і завершив 4-річне навчання в 1911 році. Цього ж року він вирішив здобувати вищу художню освіту в Угорському королівському інституті, куди й поступив влітку 1911 року.

Про період навчання в інституті маємо скупі спогади в автобіографічному романі «Dimon», зокрема, про кохання Ерделі і дівчини з бронзовим волоссям на ім'я Дідо. Їхні романтичні зустрічі відбувалися в інтернаті для благородних панночок «Регнум Маріаннум», згадуються спільні екскурсії та подорожі

на гору Геллерт, на пароплаві по р. Дунай до с. Леаньфолу та інше. Після третього курсу успішного студента Ерделі запросили на період літніх канікул в художню колонію під керівництвом прихильника «чистого мистецтва» Кароя Ференці (1862-1917). Саме його потім тривалий час Бейла Ерделі вважав своїм найкращим учителем в образотворчому мистецтві.

Внутрішній світ Ерделі пов'язаний зі світом Уайльда, Толстого, Гете, Анатолія Франса, Вагнера, Штрауса, Пуччіні, Ніцше, Ромена Роллана, яких він називає своїми друзями. Проживаючи в Мукачеві, він згадує останній рік навчання в Будапешті та дружбу з дівчиною, яку він умовно називає «Молодим орлятком». Ця дівчина була знавцем угорської художньої літератури, захоплювалася творами Ібсена, Аді, Метерлінка, Ніцше, Шопенгауера, Канта, Гете... Щоденна ж дійсність художника проходила у викладацькій діяльності в м. Мукачево. Також тричі на тиждень він давав приватні уроки в одній сім'ї, що цікавилася мистецтвом, виписувала деякі закордонні журнали, що його приваблювало.

Одного дня мати цього сімейства запитала Адальберта, чи погодився б він прогулятися містом з її донькою Кеддо. З цього й почалися їхні стосунки. Адальберт описує в романі «Ditton» пікніки під час вихідних, які відбувалися на околицях міста, походи на Павлову гору та гору Галіш. Одного разу велика сім'я Кеддо разом із ріднею із Будапешта, разом із можливим зятем Адальбертом піднімалися на гору Галіш. Потенційний зять з гумором описує цю сцену. Весілля три рази відкладалося аж до повного розпаду Австро-Угорщини. Ерделі вирішив не пов'язувати свою долю з сімейством та матеріальними благами і вирушив у закордонні мандри. Насамперед, у Мюнхен. Кеддо вийшла заміж за його товариша. Подібний сценарій підготовки до женитьби і відмова від утворення сім'ї в Адальберта Ерделі відбуватиметься протягом життя багато разів. Основною причиною стануть побоювання Ерделі, що з одруженням він може втратити перспективу стати відомим художником. Не реалізувавши мрію своєї мами щодо весілля і дещо розчарувавшись у новій чехословацькій владі, яка не зарахувала у його педагогічний стаж чотирирічне директорування в Мукачівській горожанській школі, А.Ерделі поїхав 1922 року до Мюнхена з метою подальшого творчого вдосконалення. Працюючи в різних приватних ательє, він виконує велику кількість портретів, особливо портретів дівчат. Деякі з

них відіграли важливу роль у кар'єрі художника. Одна із портретованих виявилася донькою головного редактора найбільшої і дуже впливової газети Баварії «Augsburger Abendzeitung» – пана Юрінека. Сьогодні в нашому розпорядженні є тільки фотографія з портрета пана Юрінека, який посприяв виставці творів А. Ерделі у найпрестижнішому виставковому центрі Мюнхена «Скляному палаці» та ще й у його центральних кімнатах. Ставши позаштатним працівником газети п. Юрінека, Ерделі був допущений на судовий процес 1923 р. над Гітлером, з якого робив зарисовки для газети. Судячи з того, що художник подав відомості про себе для енциклопедичних словників про діячів культури автора Стразіміра Оскара в Угорщині (Будапешт, 1934) та А. Доленскі в Чехословацькій республіці (Прага, 1934), в яких згадується про його романи «Dimon» та «Imen», про участь у судовому процесі над Гітлером та персональну виставку творів у Скляному палаці, – Ерделі надавав важливого значення цим подіям. У своєму домашньому архіві художник зберігав каталог виставки творів у Скляному палаці за 1930 рік. Пам'ятаємо також тріумф у цьому палаці земляка А. Ерделі – знаменитого Мігая Мункачі. Проте сьогодні цієї споруди в Мюнхені вже немає – її спалили нацисти після приходу до влади у Німеччині. Гітлерівці вважали модерне мистецтво Німеччини занепадницьким.

Видатною подією за період перебування художника в Мюнхені є написання автобіографічного роману «Imen», з якого ми довідуємося про основні принципи, якими керується А. Ерделі в житті і творчості. Слово *Imen* утворене художником із букв, які входять до угорських слів *Бог, кохання, мистецтво і нескінченність*. Автор роману стверджує, що «Imen» є кращим поняттям людини та вищою точкою ідеалізму, вираженою горінням любові й мистецтвом.

В автобіографічному романі «Imen» перед читачем розгортається історія кохання Адальберта з талановитою художницею Лілет. Спадкоємиця аристократичного німецького роду, єдина донька відомого мюнхенського художника звертає увагу в батьковому ательє на елегантного молодого митця з невідомої для неї Карпатської країни, що з вражаючою легкістю виконує рисунок голови натурщика. Лілет вводить Джекса (так себе називає Адальберт. – *Авт.*) у вищі кола Мюнхена. Вони разом відвідують Стару і Нову Пінакотеку, Кунстферайн, концерти оперної і сучасної музики, театри, прогулюються

стежками лісу Грюнвальд на березі річки Ізар. Ерделі потрапляє на мюнхенський бал у казино «Одеон», він ходить у гольф-клуб, якому дарує малюнки. На різдвяні свята Адальберт-Джекс і Лілет відвідують Гарміш і Партенкірхен, насолоджуються музикою оркестру «Ерре». Надовго залишиться в пам'яті екскурсія до озера Хімзее: подорож човном на острів Фрауен Інзел і натерті від веслування руки під час бурі.

З роману «Imen» дізнаємося, як високо Ерделі цінує творчість Оскара Уайльда (1854-1900), зокрема його роман «Портрет Доріана Грея». У музиці закарпатський художник виділяє твори Вагнера, Брамса, Шопена, їх виконує для нього на фортепіано Лілет. Оскар Уайльд був палким прихильником стилю, у тому числі й у одязі. Ерделі, попри свої скромні фінансові можливості, також уважно ставився до краваток, костюмів і сорочок. Отримавши після зтяжкого періоду бідкування тисячу марок за портрет мюнхенського барона, Ерделі мчить насамперед у пральню, де через заборгованість затримали 26 сорочок та випрану білизну. Решту грошей він використав на подорож до Італії.

У Мюнхені у творчості Ерделі переважав портретний жанр. Це підтверджують чисельні роботи 1922-1925 рр., у тому числі портрети Юрінека та його доньки, «Портрет Г. Рота», «Портрет Гофмана», «Портрет Е. Т», «Автопортрет», «Автопортрет в ательє» та багато інших. Художник виявляє також інтерес до оголеної натури, до малювання жіночих фігур в інтер'єрі – роботи «Акт» чи «Портрет І. І.» Пише він і міські пейзажі Мюнхена та його околиць, трапляються роботи з символічним чи алегоричним звучанням. Про інтерес Ерделі до нових напрямів в образотворчому мистецтві Європи свідчать книги у власній бібліотеці художника – про творчість Сезана та німецький експресіонізм, придбані ним у Німеччині. Сторінки рясніють помітками німецькою мовою, зробленими рукою художника.

Подорожі Німеччиною давали додатковий матеріал для написання роману. Зберігся рукопис під назвою «Історія, пов'язана з хворобою». Ерделі описує своє перебування у Берліні, Гамбурзі, Лейпцігу, а далі – подорож містами Італії. Особливо вразила Венеція. Про неї він пише словами Гете: «Венеція – це єдине місто у світі, яке не можна порівняти з жодним іншим містом [1; с. 124]. Далі – Флоренція, Рим, Неаполь, острів Капрі, Мілан, Піза, Падуя через Швейцарію – додому в Мукачево.

Адальберт Ерделі вирішив переселитися у м. Ужгород, де сконцентрувалося більше творчої інтелігенції. На початку

1927 навчального року він уже працював учителем рисунку в Ужгородській горожанській школі з чеською мовою викладання, де директором був давній знайомий Ян Ржіга, а також за сумісництвом в Ужгородській півчо-учительській семінарії під керівництвом Августина Волошина.

Переповненому враженнями після європейських штудій, пригод і знайомств А. Ерделі нелегко було знайти однодумців вдома. Найближчими по духу виявилися Йосип Бокшай – викладач рисунку в Ужгородській гімназії і однокашник по навчанню в Мукачівській гімназії та Будапештському королівському художньому інституті, а також Омелян Грабовський (1892-1955). Були й старшого віку колеги, які або виїжджали за межі рідного краю, або не надто переймалися організацією мистецького життя вдома, на Підкарпатській Русі. Серед них були Самуель Берегі, Дюло Віраг (1890-1949), Дюло Іяс (1877-1942), Андор Новак, Карой Ізаї (1887-1938.)

До кола друзів А. Ерделі ввійшли поважні й знамениті особистості, які були лідерами у своїх професіях. Серед таких насамперед слід назвати основоположника хірургії в Закарпатті Олександра Фединця (1897-1987), громадського діяча і культуролога Петра Сову (1894-1984), композитора і музикознавця Дезидерія Задора та інших.

Серед учнів в Ужгородській учительській семінарії виявилися такі художні натури, як Андрій Коцка (1911-1987), Адальберт Борецький (1910-1990), Андрій Добош (1911-1996), Ернест Кондратович (1912-2009), яких Адальберт Ерделі запросив до суботньо-недільної Публічної школи рисунку для додаткових позаурочних занять. Згодом саме з цих юнаків сформувалося ядро першого покоління художників Підкарпатської Русі виховане в рідному краї, а не в Будапешті, Відні чи Празі. Разом із А. Ерделі у школі викладав Й. Бокшай. З часом вони стали нерозлучними друзями і однодумцями у справі формування художньої школи Закарпаття.

Поряд з педагогічною діяльністю Адальберт Ерделі багато малює. Певними віхами в розвитку його майстерності в жанрі портретного живопису стали роботи «Портрет батька» (1926), «Молода жінка» (1926), «Сімейний портрет» (1928), «Двоюрідна сестра з донькою» (1928) і чарівна «Юна художниця» (1928). Ерделі бере активну участь у художніх виставках у містах Чехословаччини: виставка під назвою «Сучасна культура» у Брно (1928), експозиція в салоні Топіч у Празі (квітень, 1929), де автор представив п'ятдесят робіт, які згодом експонувалися в Ужгороді і одинадцять з яких закупила Народна галерея в

Празі. На виставках його твори отримали високу оцінку мистецтвознавців, і це дозволило організувати творче відрядження Ерделі у Францію за рахунок чехословацького уряду. Імовірно, доля поїздки значною мірою залежала від головного інспектора шкіл Підкарпатської Русі Йозефа Шімека, який представляв Міністерство освіти Чехословаччини в Ужгороді. Його Ерделі з вдячністю згадує у своїх паризьких щоденниках після отримання чергової фінансової допомоги.

Творча поїздка у Францію планувалася терміном на три місяці, після якої мав відбутися звіт у формі виставки творів. Від'їзд був непростим. Важким було прощання з коханою Аглаєю, про що Ерделі записав у щоденнику: «Бідна Аглая! Як вона розставалася зі мною... Але я не можу взяти її з собою – вона стала би перешкодою для мого мистецтва...» [1, с. 2]. Прибувши на початку літа 1929 р. в Париж, А.Ерделі розпочав активне відвідування музеїв і виставок картин. Від величезної кількості інформації він розгубився і не міг одразу визначити пріоритети у французькому образотворчому мистецтві. Випадково познайомився із видатним французьким музикантом П'єром Жаме. Той пояснив, що влітку в Парижі майже немає художників – всі виїхали поближче до природи – на пленери. У той же час він запросив на пленер А. Ерделі – на південь Франції у замок Гаржилес, де його батько Анрі Жаме є організатором одного з таких пленерів.

У Гаржилесі А. Ерделі відчув себе ніби в раю. У спогадах «Найкращі переживання мого життя» (Мистецька колонія в Гаржилесі. Франція, 1930-й рік) він писав: Якийсь незвичний настрій. Здається ніби я таки вдома, на Підкарпатті, але якось по-іншому вдома. Після Парижа – все ліовіше, барвистіше, настільки просторіше і внутрішньо багате, ніби Господь цей світ створив тільки для мене. Цілий світ раптом став моїм. По-здоровому, по-молодому, невинно, ніби чистий гуцул-бокора встроїв кермо-весло свого бокора у повінь найгарнішої річки життя, і я тримав це весло у своїх твердих руках. Мене заповнили божевільні думки. У глибині душі я ніби подумав: «Господи, це твоя заслуга, що Ти створив мене» [1, с. 209].

Лідерами в художній колонії були Анрі Жаме, Алан Остерлінд, банкір і художник із Бельгії Дені, які стали близькими друзями для Адальберта Ерделі. Всі вони, в тому числі й Женев'єв Гожар, а також головний редактор паризького видання «Ле Петі Парізієн» п. Біша, позували закарпатському художнику

для створення портретів, які викликали загальне захоплення. Із цих творів для нас залишився портрет Алана Остерлінда, якого А. Ерделі помилково згодом назвав Андерсом. Це пов'язано з тим, що в Гаржилесі проживала династія художників Остерліндів, у тому числі й старий Алан та молодший Андерс. Перебування в Гаржилесі, потім в Парижі, знайомства й художні виставки так захопили А. Ерделі, що він не зміг і не захотів повернутися додому зі звітом через три місяці перебування у Франції. Йому прибували листи від Підкарпатського уряду, від директора горожанської школи Я. Ржіги із нагадуванням про повернення додому і необхідність звіту про використані кошти. 15 липня 1930 року прийшов навіть лист від Міністра шкільництва і народної освіти Чехословацької республіки, який повідомив про надання фінансової допомоги в розмірі 3000 франків для завершення студій і повернення додому.

Як уже мовилося, в Ужгороді діяло на початку 1930-х років багато творчих особистостей. Серед них були й чеські художники, для яких професія живописця не була основною. Серед відомих і активних слід назвати культуролога й фольклориста Ладіслава Кайгла (1885-1939), який з 1924 р. викладав рисунок у Мукачівській гімназії, в Мукачеві заснував співочий колектив спілки «Сметана», а у 1931 році став референтом народної освіти при шкільному відділі міністерства в Ужгороді і тут же розпочав концертну діяльність. Помітною була також діяльність фінансиста і художника Бедржіха Ождіана, який працював в ощадкасі м. Хуст. Жанровим живописом займався чеський урядовець Ярослав Заїчек. У Виноградіві проживала художниця пейзажів і натюрмортів Мілада Бенешова, яка, вийшовши заміж за інспектора фахових шкіл Франтішка Шпалу, стала Міладою Шпалою. У міжвоєнний період в Ужгороді жив і творив випускник школи Мисльбека чеський скульптор, автор портретів і пам'ятних дошок реалістичного напрямку Яромир Цупал. Мистецьке середовище Підкарпатської Русі вдало доповнив у 1927 році графік та художник декоративно-прикладного мистецтва Отто Єлень, якого призначили викладачем різьбярської школи в с. Ясіня Рахівського району. Виставки його творів на гуцульську тематику відбулися в Ужгороді, Мукачеві та Празі. Якщо згадати ще й ілюстратора й художника-декоратора Йозефа Томашека, то вже вимальовується гарне художнє товариство. Не забуваймо також про молодих закарпатців, які у 1927 році почали навчатися під керівництвом А. Ерделі та Й. Бокшая у Публічній школі рисунку.

В описаному вище середовищі поступово визріла ідея необхідності створення Товариства діячів образотворчого мистецтва на Підкарпатській Русі. 12 червня 1931 року художники зібралися в ресторані міського парку на засідання. Вирішили взяти за взірець статут Товариства «Манес» у Празі. Родина художників Манес у ХІХ ст. відіграла визначну роль у розвитку чеського образотворчого мистецтва. Місцевих художників представляли Ерделі, Бокшай та Іяс. Присутній тут Яромір Цупал запропонував головою Товариства обрати когось із місцевих і після самовідводу Й. Бокшая головою обрали Адальберта Ерделі. Перша виставка творів Товариства відбулася протягом 13-20 грудня 1931 року.

Ряди Товариства поповнювалися новими членами, серед яких все ще переважали чехи і словаки. У грудні 1931 року серед 12 нових членів є прізвища Миколи Кричевського та Яна Ерделі (Брата Адальберта). Адальберт продовжував опікуватися розвитком Товариства і одночасно отримав у 1932 р. приміщення для власної квартири в стіні Ужгородського замку. З 1929 р. в Ужгороді почав діяти Ротарі клуб, членом якого після 1931 р. став і А. Ерделі. Приблизно у 1932 р. художник познайомився із 16-літньою натурницею Магдалиною Сливкою (1916-2004), якій довелося відіграти важливу роль у його житті. Вона була особистістю веселою, дотепною і кмітливою, жила разом із А. Ерделі до кінця свого життя, а потім берегла його твори і архів. Багато полотен художника написані при позуванні М. Сливки, зокрема, «Оголена» (1930-ті), «Натурниця» («Пробудження», 1946), «Портрет дружини художника» (1948).

Протягом декількох років авторитет А. Ерделі та Товариства діячів образотворчого мистецтва на Підкарпатській Русі стрімко зростав. Цьому сприяли щорічні виставки в Ужгороді та участь А. Ерделі у виставках в Братиславі, Празі. У 1934 році вийшов друком біографічний словник діячів культури Чехословацької республіки за редакцією професора А. Доленскі. У статті про А. Ерделі згадуються його рукописні літературні твори «Імен» та «Дімон», виставка картин у Скляному палаці Мюнхена, вказано домашню адресу митця – Ужгородський замок. Свідченням популярності митця стало також включення відомостей про нього в «Енциклопедію новітнього часу», що вийшла у світ в Угорщині в 1934 році за редакцією Стразіміра Оскара. Це вже було міжнародне визнання.

У Братиславі діяло Товариство друзів Підкарпатської Русі, що видало у 1936 році під редакцією Ярослава Затлоукала 3000

примірників збірника праць про економіку, культуру, освіту і мистецтво Підкарпатської Русі. Редактор видання Я. Затлоукал підготував вступну статтю, а також статтю, присвячену художникам Закарпаття. Адальберта Ерделі Затлоукал назвав представником модерного напрямку. Журналіст цитує слова художника: «В моїй художній творчості відображається вся суть мого буття. Постійний неспокій, вічний рух, і це я хочу передати в мистецтві. Спосіб і гармонія вираження змінюються. Змінюється все довкола мене, тому змінююся і я. Так саме хочу знайти себе в цьому постійному бродінні і неспокої» [1, с. 235]

З ініціативи Товариства 12 лютого 1936 року відбулася виставка закарпатських художників у Братиславі. Разом з А. Ерделі виставили свої твори 19 авторів, у тому числі Й. Бокшай, А. Кайгл, Ю. Віраг, А. Коцка та інші. Успіх у Братиславі переконав у необхідності проведення виставок у всіх великих містах Чехословацької республіки. Завершився цей марафон виставок 29 січня 1937 року відкриттям виставки у Празі в павільйоні Міслабека на Пршкікоп'є. «Протектором» виставки був президент Чехословацької республіки Едвард Бенеш. Вступну статтю до каталогу підготував д-р Вл. Вагнер. Один із кращих чеських критиків мистецтва проф. Штех схвально відгукнувся про закарпатське образотворче мистецтво, яке «розвивається своїм, цілком незалежним шляхом» [2].

У березні 1937 р. помер батько Адальберта. Згодом А. Ерделі здійснив поїздку до Італії. Восени 1937 р. міністерство шкільництва та освіти придбало у художника картину з видом на кафедральний греко-католицький храм за 12000 крон і передало її для музею в Празі. Кінець 1930-х, напевно, був для А. Ерделі вершиною успіху у творчості та кар'єрі вчителя при чехословацькій владі. У той же час політична ситуація в Європі загострювалася. Росли амбіції і агресивність гітлерівської Німеччини. Її союзники Італія та Угорщина мали територіальні претензії до своїх сусідів. Чехословацька республіка зазнавала нападок від Німеччини, що зазіхала на Судети, заселені німецькомовним населенням, а на територію Словаччини і Підкарпатської Русі претендувала Угорщина під керівництвом адмірала Горті. 30 вересня 1938 року за результатами Мюнхенської угоди і під тиском керівників Великобританії, Франції, Італії та Німеччини Чехословаччина втратила значні території своїх західних провінцій, а 7 жовтня словацькі лідери домоглися автономії для Словаччини і призначили своїм

прем'єром Йозефа Тісо. Таких же прав вимагали від Праги і представники Підкарпатської Русі. Уже 11 жовтня було сформовано перший автономний уряд Підкарпатської Русі, який проіснував до 26 жовтня. 2 листопада 1938 року уряди Німеччини та Італії прийняли рішення віддати Угорщині найважливіші міста Підкарпатської Русі Ужгород, Мукачево і Берегово з прилеглими територіями. Представникам чехословацької адміністрації, фахівцям чеської і словацької національностей, а також крайовому уряду Волошина було дано один тиждень на евакуацію. Чеські художники, інженери, працівники, фінансисти поспіхом покидали територію Підкарпатської Русі. До Адальберта звернувся давній приятель інженер Ян Груза, який керував будівельними роботами в м. Чоп і проживав у приватному будинку в Ужгороді на вул. Тихій, 3. Не маючи можливості продати будинок, він вирішив подарувати його Ерделі. Саме цей будинок, що потопав у квітах і декоративних деревах, жителі сучасного Ужгорода сприймали як основне місце проживання художника.

З дозволу Гітлера 15 березня 1939 року Закарпаття було окуповане угорськими військами. На всій території було встановлено владу військових. Після деякої стабілізації суспільно-політичної ситуації й переходу влади у червні 1939 року від військових до цивільного комісара, призначеного Будапештом, в Ужгороді активізувалося культурно-мистецьке життя. Цьому сприяла й угорська влада, що намагалася привернути симпатії місцевої інтелігенції. Творча еліта Закарпаття не бажала встрявати в політику і навесні 1939 зробила перші спроби самоорганізації. Головною подією було засідання художників 20 травня у кав'ярні «Асторія», яке розпочалося о 17 годині. Присутні підбили підсумки діяльності Товариства образотворчого мистецтва на Підкарпатській Русі, а також заснували нове об'єднання – Спілку підкарпатських художників. Головою спілки обрали Адальберта Ерделі, заступником – Дьордя Ендреді, секретарем – Андрія Коцку.

На початку липня 1939 року члени Спілки підкарпатських художників на чолі з Ерделі подались на пленер в околицях мальовничих сіл Волосянки та Ужка, розташованих у верхів'ї річки Уж на Великоберезнянщині. Вибір місця пленеру, напевно, зумовили не тільки розкішні краєвиди, а й те, що в Ужку був парохом художник і священник о. Золтан Шолтес. До закарпатських художників приєднались гості з Будапешта: ректор ху-

дожнього інституту Агоштон Бенкгардт, викладачі інституту Ла-йош Сентівані, Імре Петер, Ласло Ціркелблак, Одон Надь, Владі-мір Сабо. Пленер працював до кінця серпня 1939 року, тобто до початку роботи в навчальних закладах [1]. На цьому пленері угорські колеги помітили непересічний талант учня Ерделі – Анд-рія Коцки. Його твори були експоновані на 5-ій всеугорській ви-ставці у м. Кошіце, що стало підставою для направлення А. Коц-ки на стажування у м. Рим, в т. ч. до Академії святого Луки.

Картини, експоновані закарпатськими художниками в м. Кошіце, були виставлені протягом 16 грудня 1939 року – 8 січня 1940 року в м. Ужгороді. А. Ерделі виставив 21 картину. 12 березня 1940 року чергове засідання Спілки відбувалося у кав'ярні «Фелвідейк», на другому поверсі якої було вирішено розгорнути постійно діючу виставку – продаж картин. За зго-дою автора картини продавали, а 12% суми залишалося на користь Спілки та галереї.

Постійно діючою виставкою зацікавився мистецький кри-тик із Будапешта Ернест Каллай. Він, оцінюючи творчість під-карпатських художників, відзначив: «...У художників карпат-ського краю назовні виступають незаперечні слов'янські прик-мети, сильно відрізняючи їх від угорського сприйняття. Ніжні-ша, безмежна смиренність, зворушлива побожність, трепет пе-ред святістю природи і народу і глибокий пронизливий жах від недосяжних почуттями видінь» [2, с. 37]. Каллай бачить і спільні ознаки карпатських і угорських митців: «...Дати більше барв ніж рисунка, і бути більш чутливо-романтичним, ніж логічно-конст-руктивним – ось риса, якою художники карпатського краю рід-няться з традиціями угорського мистецтва» [3, с. 37].

Мистецьке життя в Ужгороді, незважаючи на початок вій-ни в 1939 році, було досить активним. Проводилися виставки робіт провідних художників із Угорщини. На одну із таких ви-ставок під назвою «Угнварські мистецькі тижні» А. Ерделі від-гукнувся у газеті «Kárpáti Híradó» від 24 травня 1941 року. У творах угорських художників, на думку А. Ерделі, відчувався вплив італійського неокласицизму, що, на його думку, не від-повідає угорському духу і є вчорашнім днем для сучасного ми-стецтва. Він висловлював переконання, що «наслідування на-тури сьогодні вже не є головним принципом художньої твор-чості. Творчість означає також вибір, організацію у певну су-купність світу форми і кольору, пропущену через нашу осо-бистість» [1, с. 7] Він вважає, що сучасний художник повинен

видати зі свого єства щось чистіше, благородніше, людяніше...» [2, с. 7]. Час приходить, час продукує, час приносить нові точки зору, нові погляди. В епоху польотів і радіо, здається не вистачає динамізму, який є характерним для нашої епохи. Тепер, у ХХ столітті, нам не належить бути послідовниками кватроченто і чинквеченто», – ділиться думками художник.

Такий критичний погляд А. Ерделі на угорське мистецтво викликав розгубленість у членів редакції газети, і вони відмежувалися від його висновків. Наступна стаття А. Ерделі під назвою «Унгварські художні тижні» в русько-угорському часописі «Зоря-Најnal» була вже більш толерантною. Тут він вже не критикує старі напрямки мистецтва, а складає оду експресіонізму та творчості Сезана. Себе він зараховує до експресіоністів і наголошує: «Многі сей напрям засудили ще в зародку. Розумієся се могли зробити тільки поверхові критики, бо експресіонізм має ще внутрішньо не пережиту і свідомо основану форму табула раса. Посередництвом фарб, ліній, форм, композицій яко засобу – художество має право творити новий світ, котрий у своєму сейсмографі є індивідуальним дзеркалом. Експресіонізм є інтелектуальним художеством. Не многі наслідують сей напрям, але ще менше розуміють його [3, с. 170]. Завершуючи статтю, він робить висновок, що акція «Художні тижні» зворушила громадськість Закарпаття, позитивно вплинула на творчі процеси краю, за це належить подяка всім її організаторам.

Серед критиків мистецтва найбільше уваги творчості закарпатських художників присвятив журналіст Євген Недзельський, який виступав під різними псевдонімами, в тому числі й як Олексій Ізворин. У двох номерах часопису «Зоря-Најnal» були надруковані статті під назвою «Сучасні руські художники» за 1942 і 1943 роки. Тут було ґрунтовно аргументовано наявність такого явища, як закарпатська художня школа. До її засновників Ізворин зараховував Адальберта Ерделі, Йосипа Бокшая та Федора Манайла, назвавши їх руською трійцею в образотворчому мистецтві. Про роль А. Ерделі у формуванні художньої школи краю Ізворин сказав: «Ціла руська художня молодь, з котрої декілька осіб уже закінчили спеціальну освіту, без огляду на свої спрямування, одноголосно стверджує, що пробудив у ній художнє стремління і зворушення – Ерделі» [1, с. 259]. Визначається і місце Ерделі в образотворчому мистецтві краю: «Ерделі – наша гордість, він наш модерний художник... Якщо б не було Ерделія з його «барбизонством» Підкар-

паття довгий час залишалося б у закутках мистецтва, представляючи собою все той самий «гео-етнографізм», хоч би й у новій формі. Якби не було Ерделі, не могли б ми в нинішній час говорити про свій неповторний руський стиль...» [1, с. 264-265]. Особливо сильно звучить узагальнюючий висновок О. Ізворина про художню школу Закарпаття: «До появи на художньому горизонті Підкарпаття руської трійці в особі Бокшая, Ерделі, а згодом Манайла, ця територія була не вогнищем для маляра, а перехожим місцем. Витворюючи вогнище, організовуючи спілку художніх сил регіонального змісту, руська трійця здійснювала його не як пристанище для ремісників на замовлення і для локалпатріотів, у своїй посередності і дилетантизмі мріючих бути «консулами в провінції», але як маяк, кидаючий світло всім, шукаючим художніх доріг» [1, с. 272]. Автор дослідження визнає, що завдяки організованості, самокритиці і натхненню освіченого керівництва живопис у порівнянні з іншими видами мистецтв на Підкарпатті стоїть на першому місці.

1944 рік був протягом війни особливо важким і тривожним. Фронт війни наближався до Карпат. Під тиском Німеччини угорський уряд розпочав репресії проти єврейського населення. У квітні 1944 року в Ужгороді конфіскували всі єврейські крамниці, склади, підприємства, а згодом усіх євреїв зібрали в гето і відправили в концтабори. Після виселення чехів, словаків і євреїв населення м. Ужгорода скоротилося вдвоє з 40 до 20 тисяч чоловік. Мистецьке життя повністю завмерло. У жовтні 1944 року померла мати Адальберта Ерделі. Оскільки радянські війська ввійшли в Мукачево і Ужгород, а загс з реєстрації народження і смерті населення не працював, то навіть точної дати смерті Ілони Ерделі не знаємо. Цвинтар, де ховали померлих із с. Паланок вже ліквідований, то й немає на сьогодні і її могили.

Радянська влада породила на Закарпатті багато надій. Інтелігенція краю виступала за відкриття нових навчальних закладів. Ужгородський університет розпочав свою роботу посеред 1945-1946 навчального року. А. Ерделі мріяв про академію мистецтв і оголосив прийом у художній інститут. Згоди на відкриття вищого художнього навчального закладу влада з Києва не дала. У березні 1946 року було відкрито Ужгородське художньо-промислове училище, а першим директором призначено Адальберта Ерделі. Викладачами стали Йосип Бок-

шай, Федір Манайло, Іван Гарапко, Андрій Коцка, Адальберт Борецький, Ернест Контратович та інші. Працювали два відділення: живопису і скульптури. Фактично такі напрямки не були передбачені навчальними планами в художньо-промислових училищах Радянського Союзу. Замість них офіційно діяли відділення художнього розпису та художньої різьби по дереву.

В Ужгород все частіше прибували художники, артисти і письменники з Києва. Зав'язалися приятельські стосунки з Василем Касіяном, Миколою Глущенком, Олексієм Шовкуненком, Тетяною Яблонською. У серпні 1946 року було засновано Закарпатське обласне відділення Спілки художників УРСР. Проводилися обласні виставки образотворчого мистецтва, кращі твори відбиралися для республіканських виставок у Києві і всесоюзних – у Москві. Головою обласного відділення було обрано Адальберта Ерделі. Таким чином, і в Радянському Союзі він опинився у центрі мистецького життя Закарпаття.

Ужгородське художньо-промислове училище перебувало у важких матеріальних умовах, проте всі були переповнені бажанням творити і вчитися. Перші випуски фахівців були зірковими, серед яких такі творчі особистості, як Павло Бедзір, Володимир Микита, брати Ласло і Павло Балли, Микола і Едіта Медвецькі, Юрій Герц, Іван Шутєв, Іван Ілько, Ференц Семан. Перелічені митці згодом стали ядром мистецького життя на Закарпатті, продовжувачами традицій закарпатської художньої школи. Окрім матеріально-фінансових труднощів, набагато гіршою була ситуація, що впливала з політично-ідеологічних умов у новій радянській державі. Необхідність дотримуватися єдино правильного напрямку в мистецтві – соціалістичного реалізму сковувала А. Ерделі та його колег. Весь навчально-виховний процес у закладі повинен був підпорядковуватись марксизму-ленінізму. В Закарпатті, як і по всій Україні, відбувалися репресії над священниками та віруючими, заможними селянами, творчими особистостями, представниками німецької, угорської та інших національностей.

Нова влада через рік вирішила замінити А. Ерделі на посаді директора училища на більш молодого і гнучкого Івана Гарапко, який викладав в училищі скульптуру. Новому директору довелося зайнятися зміцненням матеріальної бази закладу, забезпеченням його меблями та іншим приладдям для кабінетів і майстерень. Важливим було й забезпечення ідеологічної роботи, виховання комсомольців, проведення суботників, демонстрацій, зборів тощо.

1949 рік виявився для інтелігенції Радянського Союзу особливо важким. У країні розпочалася робота з виявлення прихильників західної культури, антипатріотів, або дослівно, «безродних космополітів». У космополітизмі звинувачували тих, хто визнавав технічні і культурні здобутки інших країн. На допомогу комуністичній партії, пропагандистському апаратові підключили Академію наук СРСР, на ювілейному засіданні якої у січні 1949 року було проголошено про першість російської науки у відкритті електричної лампочки, радіо, літака, парашута тощо. Відомо, що у пропагандистській, ідеологічній роботі керівництво КПРС надзвичайну роль відводило мистецтву. З огляду на значний процент представників єврейської національності у сфері мистецтва боротьба з «безродними космополітами» отримала ще й антиєврейське забарвлення.

В Україні цю ганебну кампанію розпочав пленум правління Спілки радянських письменників України, де на порядок денний винесли одне питання: «До кінця розгромити космополітів-антипатріотів». Слідом за письменниками звинувачення посипалися на голови художників, кіномитців, працівників театру, критиків і мистецтвознавців. 23 березня 1949 року в друкованому органі обласної організації комуністичної партії газеті «Закарпатська правда» № 57 було розміщено велику редакційну статтю. «Розгромити охвістя космополітів на Закарпатті». До закарпатських космополітів віднесли Адальберта Ерделі, засновника Закарпатського народного хору Петра Милославського (1896-1954), письменника і педагога Федора Потушняка (1910-1960). Їх названо «мерзенними виродками, які позбавлені святого почуття любові до батьківщини».

Ці нападки привели до зміщення А. Ерделі з посади голови Закарпатського обласного правління Спілки художників УРСР. На пост голови обласної організації Спілки було призначено чи обрано Федора Манайла, який пробув на цій посаді до 1952 року. А. Ерделі пообіцяв «ідеологічно перебудуватися» [1]. І Ерделі, і його колеги готувалися до чергової обласної виставки творів, але даних про її проведення у 1949 р. не маємо. Психологічний стан Ерделі в той час передають його щоденники: «От так! Поволі все в мені руйнується. Як художник – постійно побитий; як вчитель – викопканий; як пенсіонер – позбавлений ґрунту; як живий – невмирущий; як напівживий – мертвий; маю стати на шлях мільйонів людей – піти геть тихо, стати землею у вічній темряві і дуже подякувати за багато гарних днів, які мені дав Господь» [1, с. 32]. Адальберта Ерделі ярлик формаліста і художника, що сформувався в буржуазно-

му суспільстві, переслідував до самої смерті. Жодних відзнак чи нагород він не отримав при житті від радянської влади. Колектив закарпатського обласного відділення художників УРСР подавав прохання-характеристику на А. Ерделі з метою призначення йому підвищеної пенсії, але безрезультатно.

Останні роки життя до вересня 1955 року А. Ерделі часто хворів. Очевидно, моральне цюкування не пройшло без наслідків для серця. Він намагався займатися живописом, виконуючи вимоги соцреалізму. У 1954 році почалася підготовка до персональної виставки творів. Багато серед створеного становили портрети, серед яких «Портрет Задора», «Портрет К. Балог», «Портрет мистецтвознавця Надії Знаменської», «Заручені», «Портрет дружини», «Портрет матері художника». Весною 1954 року робив спробу добитися дозволу на поїздку до сестри Маргіти в Чехословаччину, але йому було відмовлено в цьому.

Протягом 1952 року закарпатські художники мали можливість брати участь у виставках, що відбувалися в Ужгороді, Львові та Києві. У зв'язку з хворобою і депресивним станом Ерделі працював мало. Картини малював вдома або в санаторії «Синяк». Створив декілька натюрмортів, серед яких «Натюрморт з фарфоровою статуеткою», «Портрет композитора Д. Задора», краєвиди «Пейзаж з хатинкою», «Річка в лісі», «Краєвид Синяка», «Подвір'я художника».

У 1953 році Ерделі почав записувати свої роздуми про людину, її земне призначення, про майбутнє людства, про Бога... Це були короткі пасажі філософського характеру, не об'єднані в цілісний текст. Написаного набралось на товстий зошит, що поступався кількістю сторінок лише мюнхенському та паризьким щоденникам. На блокноті форматом 15,5 x 10,5 см він написав «Мої думки», поставив дату «1953» і записав першу фразу: «Все, що лишається, належить вічності». Наступна думка не пов'язана з першою: «Жоден філософ не впливав на мораль людства». Якщо вибірково зупинитися на записах, пов'язаних з людською мораллю, то вибудовується певна картина переконань художника. «Людина народжується з безмежно шляхетними задатками; чому ж ми не розвиваємо в ній людське?» Сучасні здобутки технічного прогресу, на думку автора, не принесли людям щастя, але всі їх біди від аморальності: «Нещасні щасливі нащадки. Залишаємо вам літаки, радіо, телебачення, атом та всі зцілюючі, але переважно знищуючі дії атомних вибухів. Яка вам з цього користь? Знаю, більше прокльонів, ніж благословення, будете сипати на наші голови. Не

сердяться на всіх нас. Багато з нас були лише спостерігачами цього божевільного віку, який позбавив людину людської гідності. Дай Боже, щоб ви мали більше розуму за нас, хоча, якщо передивитися всю історію людства, більше в ній палачів, ніж порядних божих людей. Ми зайшли в тупик» [1, с. 14] Після такого висновку про діяльність людей художник звертається до їх Творця: «Господи! Тримайся – боюся за тебе, надірвешся зі своїм людським проектом на Землі: багато сміття, бур'яну. Страшний людський павук плете вже своє павутиння» [2, с. 17]. Неважко здогадатися, що в цих словах Ерделі висловлюється і про свою невеселу долю.

У 1953 році Бейла разом з Магдою їздив у закарпатське село Велика Добронь на Ужгородщині, щоб намалювати молодду пару в національних угорських костюмах. Позували йому Ілонка Балог та Ференц Деяк. Як і у випадку із Задором Ерделі створив два варіанти роботи, відомі під назвою «Заручені» (1953) та «Молоді колгоспники» (1954). У 1953-1954 роках художником створено досить багато портретів. Для роботи над одним із них під назвою «Колгоспниці з Турянської долини» (131 x 151 см) від поїхав терміном на один місяць в с. Тур'я Поляна Перечинського району, де йому позували Анна Вишньовська та Марія Фердинанд. Тут же А. Ерделі продовжував робити записи в щоденниках. Серед іншого він скептично оцінює можливості людського розуму, бо «ми не здатні порозуміти безмежність» [1, с. 8]. Про себе каже так: «У своїх думках я насолоджуюся світами, своїми безмежними світами. Сподіваюся, я достатньо багатий» [1, с. 14]. Примітивні уявлення людей про Бога і випрошування у нього всякої всячини викликають в Адальберта посмішку. Він вважає, що Господь ніколи не опускається до розмов з людиною, бо «Він дав людині нормальний розум і не винуватий в тому, що людина цей розум використовує гупо». Далі завершує свою думку Ерделі таким чином: «Бог – недосяжність, Він стоїть вище всього, що ми йому приписуємо. Він старанно подбав про те, щоб не розкрити себе перед людиною» [2, с. 14]

Покинувши гостинну Тур'я Поляну, мальовничі краєвиди якої залишилися в багатьох пейзажах художник приїхав до Ужгорода готуватися до персональної виставки. Сил на творчу діяльність і одночасно на педагогічну роботу не вистачало. З'явилася якась болячка під правою рукою, яку довелося видаляти хірургічним способом. 27 жовтня 1954 року Адальберт Ерделі написав заяву директору Ужгородського училища прикладного мистецтва Іванові Гарапкові: «Прошу Вас вважати

мене у відпустці без збереження утримання до кінця навчального року 1954-1955 рр.».

Персональна виставка творів А. Ерделі повинна була відбутися у грудні 1954 року. Проте каталог для неї був надрукований тільки у 1955 році. На відкритті виставки 4 грудня 1954 року з доповіддю «Творчий шлях художника А. М. Ерделі» виступив його товариш, заслужений діяч мистецтв УРСР Йосип Бокшай. У каталозі до виставки було заявлено 56 творів. Більшість творів було із радянського періоду. Автори статті до каталогу підкреслюють, що творчість художника «відзначається складністю і суперечністю свого розвитку». Вони зауважують вплив на творчість А. Ерделі формалістичних течій Німеччини, Італії і Франції. Завершує вступну статтю визнання, що саме Ерделі разом із Бокшаєм заснував школу живопису в Ужгороді, був першим директором Ужгородського училища прикладного мистецтва і керівником обласного відділення Спілки радянських художників України.

Розуміючи, що радянські мистецтвознавці не зможуть дати неупередженої характеристики його творчості, А. Ерделі вирішив сам розставити акценти в ієрархії закарпатських художників у своїх щоденниках для майбутніх поколінь. Серед вартих уваги попередників він називає Самуеля Берегі, Дюло Вірага, Дюло Іяса, Андора Новака, Кароя Ізаї. До своїх ровесників-колег А. Ерделі відносить Йосипа Бокшая та Еміля Грабовського. Далі йдуть роздуми про справжнього художника, який повинен однаково розумітися в літературі, в музах, у всіх видах образотворчого мистецтва... «Наскільки маленьке бажання може заставити звучати велику струну почуття в людині – настільки є великим митець» [1, с. 28]. Ерделі переконаний, що справжні художники, «як дві травинки», не бувають схожими між собою, і кожен по-іншому виражає красу. До своїх кумирів він зараховує Леонардо да Вінчі, Веласкеса, Ван Дейка, Франса Гальса. Висловлюючи своє захоплення творчістю скульпторів Фідія, Мікеланджело, Родена і Мештровича, Ерделі пише: «Вони вічні завдяки своїм знанням способу вираження, а також змістом сказаного до людини» [1, с. 35].

Після таких міркувань художник Ерделі, нещадно битий за «неправильне» застосування художньої форми, робить важливий висновок про власну творчість: «Дивлячись на справу з такої точки зору, Ерделі не можна поставити в один ряд з тими художниками, які самі себе вважають митцями. Значна частина їх

– художники-ремісники. Диференціація водночас означає і різницю, і розмежування. Кожна картина Ерделі, навіть кожна його думка – це завжди інше. Він ніколи не йде за шаблоном. Виставка його шістдесяти картин в Ужгороді у 1954 доводила, що картини відбивали різні напрямки – від класики до найбільш сучасних. Критики не змогли зорієнтуватися. Я скажу сам. Даремно мене били, терзали, критикували як газети, так і художники. Суть у тому, що Ерделі може критикувати тільки суб'єкт, що володіє значною багатосторонньою підготовкою, що сам є грамотним і багатостороннім. Ерделі за шаблоном критикувати не можна. Весь його творчий доробок надзвичайно різноманітний, міг би сказати – кожна його картина інша як з точки зору сприйняття, так і в сенсі передачі. Художній напрямок або «ізм» існує тільки один – самовираз душі» [1, с. 39]. Ці слова були записані вже після персональної виставки в грудні 1954 року, можливо, на початку 1955. Здоров'я різко погіршувалося, і він втретє поїхав на лікування в санаторій «Синяк». Сірководневі теплі ванни навряд чи були корисними для людини, що перенесла два інфаркти. Санаторій, напевно, обрали через біль у руці. 14 травня 1955 року художник пише листа із санаторію Магдалині Ерделі: «Кашляю, як два коні і один осел. Ходити можу – два (кроки) назад, один вперед. Серце моє таке, як поганий череп'яний горщик, так б'ється як розколотий дзвін. Щодня мию дванадцять носовичків. Це моє заняття» [1].

Стан здоров'я погіршувався і після повернення із санаторію. Довелося лягти в лікарню. Відчуваючи недобре, А. Ерделі попросив, щоб викликали працівника загсу Федора. В присутності лікаря Добоша та ще однієї лікарки зареєстрували шлюб з Магдалиною Сливкою, що прийняла прізвище Ерделі. Увечері 18 вересня Адальберт сказав Магді: «Розіко, я маю вже йти, завтра мене в такий час не буде. Дуже мене болить рука, від цього гіршого ніч не є». На запитання Магдалини, що буде завтра, відповів: «Відсалютую пану Богу і буду малювати там всякі картини» [1, с. 15]. Ополудні 19 вересня 1955 року Адальберт Ерделі помер.

Тіло померлого перевезли до церкви і відспівали батько Магдалини Ян Сливка, що служив куратором церкви на Цегольнянській вулиці, а також Ковтюк, Бачинський, Товт. Громадський похорон розпочався 20 вересня у приміщенні Ужгородського училища прикладного мистецтва. Такого велелюдного похорону місто ще не бачило. З училища на цвинтар Кальварію труну покійного везли в ритуальній, запряженій конем, кареті. В усіх церквах дзвонили дзвони. Друг покійного Корчі

Потої запросив свій циганський ансамбль, який виконував улюблені пісні Ерделі – твори Шопена, а також відому пісню на угорській мові «В Парижі красне літо» [1, с. 15].

Смерть А. Ерделі та його перша персональна виставка за радянський період на Закарпатті привернула увагу до його творчості, але справжнього визнання таланту та заслуг, як засновника закарпатської художньої школи у 1954-1955 рр. не відбулося. Деякі зрушення почалися після ХХ з'їзду КПРС у 1956 році. На перший план вийшла творчість колег А. Ерделі, Й. Бокшая, Г. Глюка, А. Коцки, Ф. Манайла. Йосип Бокшай став у 1958 році членом-кореспондентом Академії мистецтв СРСР, у 1960 році йому присвоїли звання народного художника УРСР, а 1963 – народного художника СРСР. Особливо голосно почали говорити про закарпатську художню школу після московської виставки творів А. Ерделі, А. Коцки і Ф. Манайла у 1964 році під назвою «Старе і нове Закарпаття». Виставку відвідував весь художній бомонд Москви, а найбільше її рекламували такі відомі в образотворчому мистецтві особистості, як голова Спілки художників СРСР Катерина Белашова, художник Макс Бірштейн, критик Володимир Цельтнер та інші. На відкритті виставки Катерина Белашова сказала про А. Ерделі та Й. Бокшая: «Вони організували першу художню школу Закарпаття, якій багато чим зобов'язані кращі ужгородські художники» [1, с. 2]

Художній критик В. Цельтнер у статті до каталога виставки написав: «На виставці А. Коцки, Ф. Манайла і А. Ерделі приходиш до джерел сучасного мистецтва Закарпаття. З ім'ям Адальберта Ерделі (1891-1955) пов'язані його перші кроки. Разом із Йосипом Бокшаєм він став визнаним і безсумнівним главою школи в тепер уже далекі роки її народження...» Звичайно, для закарпатської школи це були героїчні роки. Час, як легенди, – не сухі рапорти хронікерів. Аромат легенди живе в кожній із найправдивіших історій, котрі невгамовно розповідають про Ерделі його друзі і учні, які його пережили. Це насправді була незвичайна людина. Чарівність Ерделі, його доброта і темперамент, його надзвичайний організаторський талант насправді легендарні [1, с. 1] Таким чином, протягом 1930-х рр. відбулося визнання існування закарпатської художньої школи чехословацькими критиками і владними колами, протягом 1939-1944 рр. – угорськими, а після війни цей факт визнала Москва.

Головним доказом визнання існування закарпатської художньої школи та ролі лідерства у її створенні Адальберта Ер-

делі стали наукові мистецтвознавчі публікації Володимира Цельтнера, Григорія Островського, Валентини Мартиненко, Леоніда Владича, Олександра Федорука та інших дослідників. Не зважаючи на академічні публікації в умовах переважаючої радянської ідеології соціалістичного реалізму, а на практиці натуралістичних «пейзажиків» із зображеннями карпатських лісів і річок, широкі верстви населення все більше звикали до думки, що це і є справжня закарпатська художня школа. Посилювалися такі переконання ще й у зв'язку із закритістю радянського суспільства й неможливістю для пересічного глядача ознайомитися із сучасним європейським мистецтвом. Ситуація почала мінятися тільки з настанням горбачовської перебудови. Громадяни стали масово їздити за кордон, знімалися табу із багатьох діячів культури і мистецтва, що були заборонені у сталінську епоху. Почали формуватися і виходити з тіні приватні колекції образотворчого мистецтва.

Весною 1991 року виповнювалося 100 років з дня народження Адальберта Ерделі. В Ужгородському училищі прикладного мистецтва панувало урочисте піднесення й святковий настрій. На урочистий вечір в Закарпатському обласному музично-драматичному театрі були запрошені чисельні гості: учні А. Ерделі Павло Балла, Володимир Микита, Юрій Герц, Ернест Кондратович, Микола та Едіта Медвецькі та інші члени спілки художників УРСР, Макс Бірштейн із Москви, гості із Києва, Чехословаччини та Угорщини. Зі Львова приїхав хор викладачів Львівського державного інституту декоративного та прикладного мистецтва на чолі із ректором Еммануїлом Миськом. Ще напередодні святкування від колективу Ужгородського училища прикладного мистецтва поступило прохання присвоїти йому ім'я Адальберта Ерделі. Дуже показовою є відповідь на це прохання деяких чиновників з обласної адміністрації: «А чому саме А. Ерделі. Він ще не народний художник, навіть, не заслужений». Тобто стереотип буржуазного й не дуже талановитого міцно в'ївся у свідомість працівників владних коридорів. Проте Кабінет Міністрів України присвоїв ім'я Ерделі училищу, яке він створив, а ім'я Йосипа Бокшая – Закарпатському художньому музею.

Розпад Радянського Союзу та утворення незалежної України дали певні свободи в гуманітарній сфері, що дозволили під іншим кутом зору подивитися на духовну спадщину, на мистецтво й освіту. Колектив Ужгородського училища прикладного мистецтва домігся перетворення цього закладу в 1995 р. в

Ужгородський коледж мистецтв ім. А. Ерделі, започаткував проведення щорічних наукових конференцій «Ерделівські читання», директор коледжу І. І. Небесник захистив дисертацію «Розвиток художньої освіти на Закарпатті у ХХ столітті», а у червні 2003 р. розпорядженням Кабінету Міністрів України № 361-р було утворено Закарпатський художній інститут.

Усі названі події і досягнення відбувалися в русі реалізації мрій А. Ерделі про вищу художню освіту на Закарпатті, про академію мистецтв, яку він хотів створити. Слава А. Ерделі стрімко зростала. Проводилися виставки його творів в Ужгороді та Києві. Один з провідних колекціонерів творів А. Ерделі у Києві Микола Білоусов стверджує: «Думаю, він входить до п'ятірки найбільших художників ХХ століття (в Україні – авт.). Я би розклав їх у такому порядку: Олександр Богомазов, Олександр Мурашко, Олекса Новаківський, Адальберт Ерделі і Сергій Шишко. Це мій суб'єктивний погляд» [1, с. 11].

У 2007 році вийшла у світ монографія про життя і творчість художника, написана І. І. Небесником під назвою «Адальберт Ерделі» та альбом упорядника Антона Ковача «Адальберт Ерделі». Картини А. Ерделі одночасно і з його визнанням стрімко зростали в ціні в середовищі колекціонерів, у той час як з боку державних музеїв жодних закупок не було.

З часом навколо Ерделівської спадщини почали розвиватися все більш негативні тенденції. Зі зростанням цін на його твори з'являлося все більше підробок. Квартира художника, де проживала його дружина М. І. Ерделі, була два рази пограбована. Під час другого і остаточного пограбування М. І. Ерделі померла. Колекціонер Микола Білоусов назвав цю історію «колективною крадіжкою дуже незрозумілого характеру»: «Після того, як стало відомо, що ця крадіжка пов'язана зі смертю, жодна розумна людина ніколи подібної роботи не придбає. Сенс пограбування зник. Продати картини стало неможливо». [1, с.14] Полотна повернули в дивний спосіб, підкинувши їх племіннику, що їх успадкував після смерті М. Ерделі.

Відомо, що А. Ерделі проживав у будиночку по вул. Тихій, 3, який йому подарував у 1938 р. інженер Ян Груза під час масової евакуації чехів із Закарпаття. Цей будиночок із мальовничим двориком був центром зустрічей ужгородської інтелігенції, в т. ч. й художників. Про відвідини цього місця влітку 1945 р. згадував Василь Касіян: «До будинку, в якому він жив, ми підходили як до музею. Зовні його стіни були розмальовані молодими ужгородськими митцями. З розписів пригадується «Мадонна» Адаль-

берта Борецького, темпераментного художника, який незабаром переїхав до Словаччини» [1, с. 482]. Інший розпис на стіні виконав Ернест Контратович. Відомі діячі культури Закарпаття час від часу піднімали питання про необхідність відкриття меморіального музею А. Ерделі в цьому будинку. Під враженням відвідин житла А. Ерделі, перечитування записів у зошиті для відвідувачів, який завела М. Ерделі, письменник, лауреат державної премії ім. Т. Г. Шевченка І. М. Чендей написав розлогого листа першому секретарю Закарпатського обкому компартії Ю. В. Ільницькому. Зокрема, він пише: «Перебування на квартирі глибоко схвилювало. Захопило затишне й зручне розташування садиби художника ледве не в самому центрі древнього Ужгорода. Примітилася брукована каменем дорога від обвислої хвіртки з штахетника до віддаленої в глибині подвір'я одноповерхової постарілої хати – час наклав на неї свою спустошливу печать. Не ковзнула мимо уваги на подвір'ї безладно організована і все ж таки якась особлива зелень. Досить було наблизитись до передньої стіни хати, як з неї очам відкрилися художні малюнки, либонь, не одного Ерделі в професіональному настінному виконанні – ще одне свідчення самотності оселі, колишнього господаря, його близького товариства.

З сердечним трепетанням переступаємо пороги хати Ерделі. Вмить відчуте тут не просто переносило на цілі два десятиліття назад, до художника живого, але глибоко вражало присутністю майстра в помешканні нині» [1, с. 10]. Письменник І. М. Чендей стверджував, що є готовий меморіальний музей. Проте так не сталося. Після другого пограбування помешкання і смерті М. Ерделі (17 вересня 2004 року) йшло тривале безрезультатне слідство, будинок перейшов у власність одного з родичів. Спадкоємець розгорнув на цьому історичному подвір'ї грандіозне будівництво. Сад і декоративні кущі були вирубані, будиночок А. Ерделі практично щез. З цього приводу київський колекціонер Микола Білоусов запитує: «Не можу зрозуміти, як у ХХІ столітті в європейській державі можна знищити будинок, в якому мешкав найвидатніший земляк. У Закарпатті нема значнішої постаті, яка би так вплинула на культуру краю. Для багатьох Ерделі і Закарпаття – синоніми. Знищення його будинку, де він жив до останнього дня і стіни якого були розписані іншим відомим закарпатським художником – Адальбертом Борецьким, свідчить про слабкість суспільства, байдужість влади» [1, с. 11].

Схоже, що байдужою є влада і до інших сторін діяльності Адальберта Ерделі. Уже згадувалося, що 2011 рік на честь 120-

річчя з дня народження був проголошений в Україні роком А. Ерделі. З цього приводу очікувалися різноманітні заходи, в тому числі й повномасштабна виставка творів художника в Ужгороді, інших містах України, а то й у Будапешті та Празі. Однак цього не сталося. Виставка в Ужгороді тривала кілька днів для гостей наукової конференції «Ерделівські читання», які проводив Закарпатський художній інститут. Твори маестро були розміщені у 3-х кімнатах Закарпатського художнього музею.

Одним із найвідоміших досягнень А. Ерделі є заснування на Закарпатті художньої освіти. Спочатку це було художньо-промислове училище, потім – Ужгородське училище прикладного мистецтва, а з 1995 р. – Ужгородський коледж мистецтв ім. А. Ерделі. Успішне функціонування останнього дало можливість відкрити у 2003 році Закарпатський художній інститут. Цей заклад за останні роки динамічно розвивається, у ньому налагоджена наукова діяльність, щороку 3-4 працівники захищають кандидатські дисертації з мистецтвознавства, щороку проводиться Міжнародна наукова конференція «Ерделівські читання», друкується науковий вісник із працями викладачів. Як грім серед ясного неба, влітку 2011 р., коли святкували 65-у річницю художньої освіти Закарпаття пролунало повідомлення про бажання влади позбавити самостійного розвитку улюблене дитя А. Ерделі – художню освіту в особі Закарпатського художнього інституту та його Коледжу мистецтв ім. А. Ерделі, шляхом приєднання їх до навчальних закладів, де немає жодного фахівця в галузі виховання художників. Невже комусь не відомо, що художня справа – це основний бренд Закарпаття. Не промисловість, не фінансово-банківська справа, а справа, яку розвивали Мігай Мункачі, Шімон Голлоші, Адальберт Ерделі, Йосип Бокшай, Андрій Коцка, Федір Манайло.

В Україні є три художні академії: у Харкові, у Києві та Львові. До Закарпатської академії мистецтв і здійснення мрії А. Ерделі залишився один крок. Просто Закарпатський художній інститут ще досить молодий, а його викладачі-художники мають малий стаж роботи у вищих навчальних закладах. На сьогодні все ще є сумніви, чи сучасне покоління на Закарпатті і в цілому в Україні розуміє, яку спадщину залишив нам Адальберт Ерделі.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Erdélyi Béla*. Dimon. – Мюнхен, 1922. – 233 с. – Рукопис.
2. *Erdélyi Béla*. Imen. – Мюнхен, 1925-1926. – 246 с. – Рукопис.
3. *Erdélyi Béla*. Imen, щоденник. – Мюнхен. – Рукопис.
4. *Ерделі А.* Історія, пов'язана з хворобою. 20-і рр. ХХ ст. – Мюнхен. – 148 с. – Рукопис.
5. *Ерделі А.* Мої думки. 1953-1954 рр. – 49 с. – Рукопис.
6. *Ерделі А.* Набір портретів митців образотворчого мистецтва Підкарпаття. – Ужгород, 1955. – 39 с.
7. *Ерделі А.* Найкраща подія мого життя. – Франція, 1929. – 52 с. – Рукопис.
8. *Erdélyi Béla*. Kárpátalja képzőművészete // Доклад о діяльності Унгарського кор. грекокатолицького лицейного та педогогич. семінарію за 1938/39 шкільний рік. – С. 46-47.
9. *Ерделі А.* Я також жив на цій землі. Гаржілес-Індр, Франція. Рукопис. – 1929. – 17 с.
10. *Erdélyi Béla* Az ungvári Művészeti Hetek képzőművészeti kiállítása // Kárpáti Híradó – Szombat, 24.V.1941.
11. *Ерделі Бейла.* Унгарські художники тижня // Зоря-Найна. – 1941. – Р.1. – С. 168-176.
12. *Небесник І.* Адалберт Ерделі. – Львів: Мс, 2007. – 294 с.
13. *Zatloukal J.* U výtvarníků na Podkarpatské Rusi / Podkarpatská Rus / Red. Dr. J. Zatloukal. – Bratislava. 1936. – S. 234-238.
14. 40 nejlepších výtvaru podkarpatských výtvarníků na výstavě v Praze // Podkarpatoruské hlasy. – Uzhorod, 19 ledna 1937/ – Ročník XIII. – Číslo 14.
15. Протоколи, записані на загальних і звітно-виборчих зборах Підкарпатського об'єднання художників (угорською мовою). – 1939-1940. – Рукопис.
16. *Каллау Ернестъ:* Искусство и художники Карпатского края // «Огоньки» Ужгород. – декабрь 1940. – С. 35-39.
17. *Изворинъ А.* Сучасні руські художники // Зоря-Найна. – Р. III. – 1943. – Ч. 1-4. – С. 258-284.
18. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. Фонд 581. Опис 1 Справи 131 Архів 22. 31 березня 1949 р.
19. *Ерделі А.* Туря-Поляна. Щоденник за 1954 р. Рукопис. – 30 с.
20. *Ерделі А.* Лист «Мила Розі» для Магдалини Ерделі. – Синяк, 14. V. 1955 р. – Рукопис.
21. *Фединишинець М., Тімков М.* Розіка й Розі // Срібна Земля – Фест № 28. – Ужгород. – 15-21 липень 1999.
22. Стенограма зустрічі з глядачів з закарпатськими художниками А. А. Коцької, Ф. Ф. Манайлом і А. М. Єрделі. – М., 24 септембля 1954 г. – 15 с.

23. Матеріали к каталогу виставки закарпатських художників А. Коцки, Ф. Манайло и А.Эрдели. – Москва. – 1964г. Центральный державный архив-музей литературы і мистецтва України Фонд 581, опис 1, справа 1187.
24. Гаврош О. Ерделі ще не усвідомлений як феномен національного масштабу // Старий замок. – 12-18 січня 2012. № 1.
25. Гаврош О. Ерделі входить до п'ятірки найбільших українських художників ХХ століття. Відомий київський колекціонер Микола Білоусов – про справжню вартість робіт закарпатського художника // Старий замок 19-25 січня 2012. №2.
26. Касіян Василь. Автопортрет/ Мальовниче Закарпаття. – Київ: Веселка. – 2004. – С.479-490.
27. Чендей І. М. Лист першому секретарю Закарпатського обкому компартії товаришу Ю.В. Ільницькому // Центральный державный архив-музей литературы і мистецтва України. Фонд 221, опис 2, справа 15 арх.
28. Гапак Степан. Образотворче мистецтво українців Чехословаччини (1918-1945). Slovenske pedagogické nakladatelstvo v Bratislave. – 1975. – 164 с.

ADALBERT ERDELYI. LITERARY WORKS

Ivan NEBESNYK,

*Professor, rector of Transcarpathian Art Institute,
Uzhhorod, Ukraine*

Annotation. *In the article the analysis of Adalbert Erdelyi's literary legacy has been made. The main attention is paid to the artistic and aesthetic searches and beliefs of the artist. The plot collisions of literary texts and the biographical facts from life of the writer and painter are correlated.*

Key words: *«Dimon», «Imen», God, love, art, infinity, modernism, expressionism, intellectual art, artistic education*